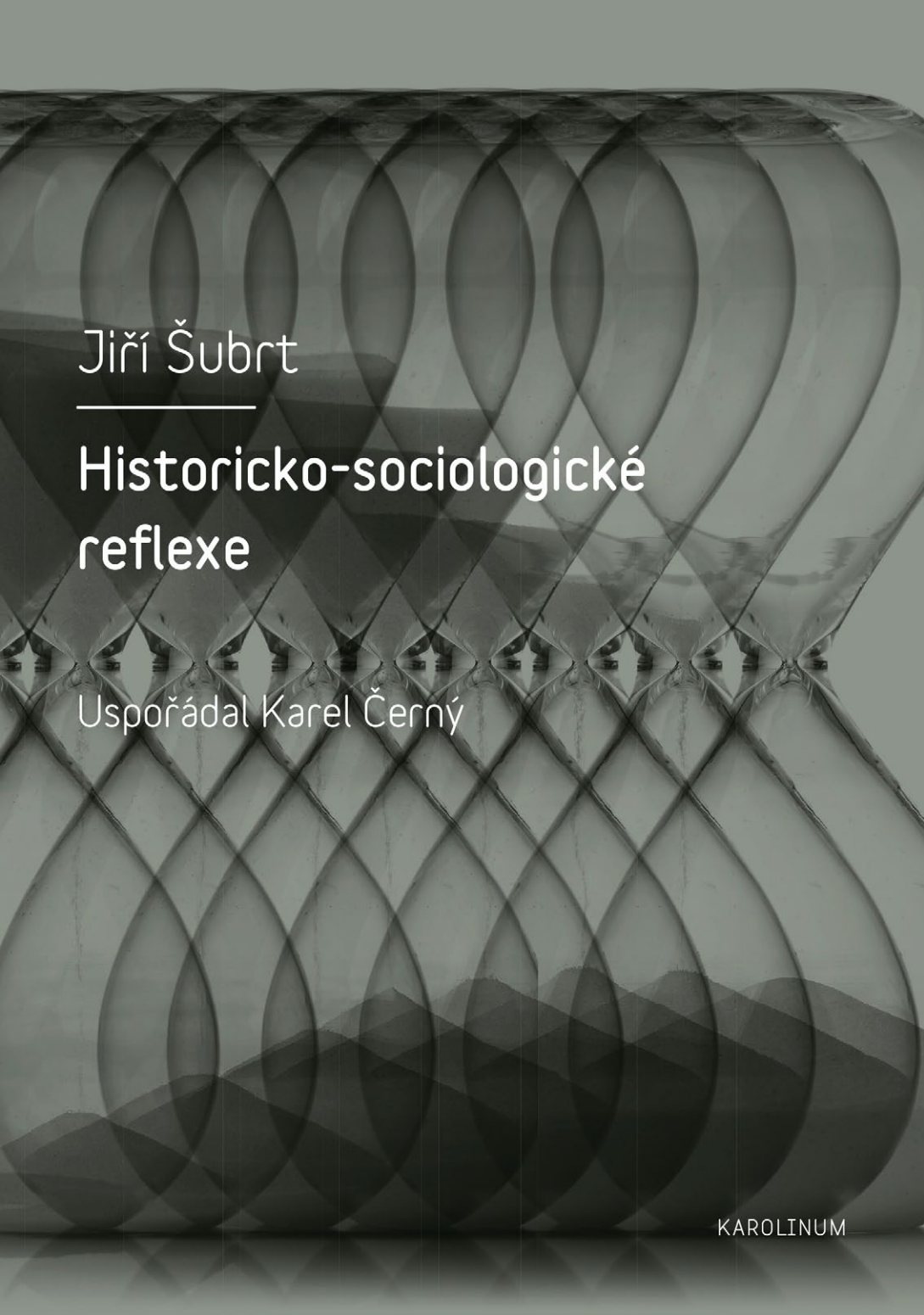

Jiří Šubrt

Historicko-sociologické reflexe

Uspořádal Karel Černý

KAROLINUM

Historicko-sociologické reflexe

Jiří Šubrt

Recenzovali:

doc. PhDr. Helena Kubátová, Ph.D.

dr. hab. Jaroslav Kiliás prof. UW

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum

Redakce Alena Jirsová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2018

© Jiří Šubrt, 2018

ISBN 978-80-246-4027-3

ISBN 978-80-246-4075-4 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2018

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvodem	7
I. K dějinám sociologie	9
Émile Durkheim a česká sociologie: Ke 100. výročí úmrtí významného francouzského sociologa	10
Hynek Jeřábek: Slavné sociologické výzkumy (1899–1949)	18
„Vox populi“ nebo „opinion publique“? Veřejné mínění jako sociálně historický fenomén	24
Čeněk Adamec a počátky výzkumu veřejného mínění v Čechách	32
Sociálněvědní archiv v Kostnici a jeho přínos pro rekonstrukci teorie sociálního jednání	48
O koncepci, která předznamenala teorii rozšířené mysli, a o jejím významu pro sociálněvědní teorii	54
Marek Nohejl: Lebenswelt a každodennost v sociologii	
Alfreda Schütze: Pojednání o východiscích fenomenologické sociologie	67
Lewis A. Coser, sociolog, který „rehabilitoval“ konflikt.	
Ke stému výročí narození významného amerického sociologa	71
Eduard Urbánek: role, charakter a doba	76
Návštěva Thomase Luckmanna v Praze	86
Edward A. Tiryakian v Praze	89
Neobyčejný život a dílo Richarda Junga se uzavřely	91
II. K dobovým diskusím	95
Lubomír Mlčoch, Pavel Machonin, Milan Sojka: Ekonomické a společenské změny v české společnosti po roce 1989 (alternativní pohled)	96
Karel Müller: Industriální zdroje, ekonomický růst a sociální změna	102
Jsou národní sociologické společnosti v krizi?	106
Lokální, regionální a globální sociologie	113

Miloslav Petrusek: Společnosti pozdní doby	115
Světový sociologický kongres v Jokohamě	120
Jak porozumět kultuře v kontextu soudobé sociální teorie?	122
Jiří Bystřický a kol.: Mediální moderna: Studie k soudobým formám de-abstrakce a mediality	139
III. Na téma historické sociologie	143
Osobní identita a čas	144
O umírání a smrti. K českému vydání knihy Norberta Eliase <i>O osamělosti umírajících</i>	148
Ani pokrok, ani zmar: Minulý přelom století lidé víc prožívali	155
Oborové studium historické sociologie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze	158
Historická sociologie jako integrovaná společenská věda. K úmrtí Jaroslava Krejčího (<i>Jiří Šubrt, Martin Šochman</i>)	161
From the Past to the Present and towards Possible Futures: The Collected Works of Norbert Elias (Zpráva o konferenci)	169
Miloš Havelka: Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění	173
Koncepty, které by měly zajímat historickou sociologii	178
František Znebežánek: Sociologie konfliktu	195
Kým jsme? A kam patříme? Dějiny versus paměť	207
Rozhovor Karla Černého s Jiřím Šubrtem (namísto závěru)	212
Literatura	226

Úvodem

Kniha, kterou předkládáme čtenářům, má – ve srovnání s jinými publikacemi odborného rázu – ne zcela standardní parametry. Svazek, jenž vychází k životnímu jubileu sociologa Jiřího Šubrt, se snaží představit odbornou práci tohoto autora v její mnohotvárné šíři a specifických podobách, a využít k tomu texty různorodého charakteru, které doposud nebyly knižně zveřejněny. Na stránkách této publikace se tak spolu setkávají články příležitostné povahy, vzpomínky, recenze, rozsáhlé přehledové stati, i zcela krátké zprávy; jsou to texty, které byly publikovány v různých dobách a kontextuálních souvislostech. I když toto kaleidoskopické mísení žánrů a typů sdělení může působit do určité míry chaoticky, domníváme se, že je ve svém výsledku nejen obhajitelné, ale dokonce i přínosné a obohacující, neboť umožňuje sestavit celek, jenž je nejen barvitý, ale který také vytváří ne zcela obvyklý a možná i poněkud překvapivý – byť zároveň subjektivně podbarvený – obraz o situaci sociologie (a to nejen té domácí) v několika posledních desetiletích.

Jiří Šubrt (narozen 1958) vystudoval v letech 1977 až 1982 sociologii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Krátce působil na Fakultě žurnalistiky Karlovy univerzity a poté sedm let na Federálním statistickém úřadu. Zabýval se problematikou veřejného mínění; zkoumal tento fenomén z hlediska jeho výzkumných, ale i teoretických aspektů, a napsal o něm dizertační práci. V rámci kombinovaného studia aspirantury měl možnost na konci osmdesátých let krátce pobývat na Sociologickém ústavu Akademie věd v Moskvě. Od roku 1990 je vyučujícím na Univerzitě Karlově, kde se stala jeho domovským pracovištěm nejprve Filozofická fakulta, a poté od roku 2009 Fakulta humanitních studií, na níž založil Pracoviště historické sociologie. Od začátku svého univerzitního působení se orientuje především na problematiku sociologické teorie a historické sociologie. Svoji habilitační práci věnoval problema-

tice sociologie času a otázkám tak zvané temporalizované sociologie. Během posledních tří desetiletí pobýval na odborných stážích ve Vídni, Tübingenu, Paříži, Berlíně, New Yorku, Norimberku a Kostnici; aktivně se zúčastnil mnoha konferencí doma i v zahraničí; působil ve výboru Masarykovy české sociologické společnosti a je aktivní i v rámci Mezinárodní sociologické asociace (ISA). Celkový počet jeho odborných článků se dnes blíží ke stovce; je autorem či editorem téměř třech desítek knižních publikací, z nichž ta poslední vyšla pod názvem *The Perspective of Historical Sociology* v britském vydavatelství Emerald.

Kniha, která se pokouší představit tohoto badatele z různých úhlů pohledu je formálně rozčleněna do třech částí. První z nich soustřeďuje některé Šubrtovy kratší příspěvky k dějinám sociologie; druhá jej ve vybraných ukázkách představuje jako osobnost, která se během posledních třech desetiletí aktivně zapojovala do domácích sociologických diskusí i do organizace odborného života; ve třetí části se dostává ke slovu jako reprezentant oboru historická sociologie. Funkci závěru plní rozhovor editora knihy s autorem.

První část publikace, orientovaná na dějiny sociologie, obsahuje texty, které se nějakým způsobem vztahují ke světové i domácí odborné scéně. Autor se v nich představuje nejen jako znalec starší i novější sociologie, ale i jako někdo, kdo měl možnost některé významné osobnosti oboru osobně poznat. V druhé části knihy se dostávají ke slovu příspěvky, které z různých perspektiv přibližují Šubrtovo místo v rozpravách věnovaných aktuálním tématům. Jsou zde jeho reakce na práce starších i mladších kolegů, i několik dokladů o jeho angažovanosti v rámci Masarykovy české sociologické společnosti. Třetí část knihy obsahuje různorodé texty, jejichž společným jmenovatelem je autorova snaha rozvíjet obor historické sociologie. Je zde možné najít určitá zamyšlení a reflexe k dané tematice, práce recenzní povahy i stati informativního rázu.

Předkládaná kniha představuje jakousi dílčí bilanci dosavadní odborné práce jednoho ze soudobých českých sociologů. Budeme rádi, když kniha zaujme nejen studenty, ale i širší odbornou veřejnost, která v ní najde nejen poučení, ale také inspiraci pro své vlastní směřování. Není nutné s autorem ve všem souhlasit, svoji úlohu tato publikace splní i tehdy, pokud vyvolá kritická či odmítavá stanoviska, protože právě kritika a pochybování jsou motorem, který pohání vědecké poznání dál. Nezbyvá tedy než si přát, aby tato kniha našla dostatek pozorných, vnímavých a zároveň kritických čtenářů.

Karel Černý

I. K dějinám sociologie

Émile Durkheim a česká sociologie: Ke 100. výročí úmrtí významného francouzského sociologa

[Jiří Šubrt. 2017. „Émile Durkheim a česká sociologie: ke 100. výročí úmrtí významného francouzského sociologa.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, sv. 53, č. 4, s. 627–634.]

V tomto roce si sociologická veřejnost připomíná sté výročí úmrtí zakladatele francouzské sociologické školy Émila Durkheima (15. dubna 1858 Épinal – 15. listopadu 1917 Paříž). I pro českou sociologii je toto výročí nepochybně důvodem k jistému ohlédnutí nazpět a k zamyšlení nad dosavadním vývojem. Jedna z otázek, které se v dané souvislosti nabízejí, se týká vlivu, který měl tento francouzský myslitel na české sociálněvědní myšlení. Miloslav Petrusek zhruba před dvěma desítkami let zvolil pro svůj doslov k českému překladu Durkheimovy studie *Sociologie a filosofie* název „Durkheimův návrat do Čech“ (Petrusek 1998). Titul Petruskova textu, i když je spíše literární a metaforické povahy, může ve čtenáři navozovat představu, že Durkheimovy ideje kdysi v Čechách nacházely odezvu, pak se na jistou dobu vytratily a posléze, v devadesátých letech 20. století, se k nám opět vrátily, přičemž tento návrat je ohlašován právě vydáním uvedené knihy. Nastiňme si tedy, jakým způsobem recepce Durkheima v českém prostředí probíhala.

První z českých sociologů, s kterými je Durkheim obvykle porovnáván, je Tomáš Garrigue Masaryk. Mysarykova sociologie stejně jako ta Durkheimova vychází z Comta, a nadto Masaryk, jak známo, už 16 let před Durkheimem publikoval sociologické pojednání o sebevraždě (*Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der Gegenwart*, Vídeň 1881). Komparace tohoto druhu však obvykle vedou k závěru, že Masaryk na Durkheimovo dílo ve svých textech v zásadě nereagoval, a to i přesto, že o něm musel vědět. Petrusek konstatuje, že „Masarykovy zmínky o Durkheimovi jsou marginální a většinou nepříliš pozitivní“ (Petrusek

1998: 161). Jedna věc je však podstatná, a totiž, že již u Masaryka, stejně jako později u většiny prvorepublikových sociologů se setkáváme s jednou zásadní výhradou vůči Durkheimovu způsobu myšlení, a tím je jeho – v terminologii tehdejších českých sociologů – sociologický „realismus“ a „objektivismus“, tedy jinak řečeno „kolektivismus“, event. „sociologismus“, který je charakteristický svým důrazem na „kolektivní vědomí“ a nadindividuální „sociální jevy“, resp. „sociální fakty“, jenž je u francouzského sociologa navíc spojen s marginalizací úlohy lidských jedinců, na které je nahlíženo jako na ty, jimž nezbyvá, než se pasivně podřizovat společenských požadavkům a podrobovat tlakům, které vycházejí ze sociálních faktů.

Druhou osobností, která bývá v souvislosti s Durkheimem zmiňována, je Masarykův nástupce v roli československého prezidenta Edvard Beneš. Beneš studoval u Durkheima v letech 1905–1907 a za první světové války se s ním dostal do osobního kontaktu. O vztahu Beneše k Durkheimovi se dnes usuzuje především na základě krátké, ani ne šestistránkové předmluvy, kterou Beneš sepsal k českému vydání knihy *Pravidla sociologické metody* (Durkheim 1926). Beneš v ní se sympatiemi vzpomenu přesvědčivost, již se Durkheimovy přednášky vyznačovaly. Na jeho práci ocenil především systematický důraz na rozpracování sociologické metody, což bylo v kontextu dané doby považováno za cosi novátorského a – z hlediska dalšího vědeckého rozvoje – zásadním způsobem přínosného. Beneš také vyzvednul, že Durkheim svým úsilím podnítl rozvoj celé jedné sociologické školy. Své výhrady vůči němu nicméně vyjádřil těmito slovy: „Myslím, že příliš schematicky odlučuje sociální od psychického. Aby mohl učiniti zadost požadavku, že sociologie jako věda má míti svůj zcela vymezený a odlišný obor a že se má jev sociální zkoumati objektivně jako jakýsi hmotný předmět, dochází k nutnosti odseknouti úplně sociální od psychického – ve skutečnosti tak strohé odloučení jednoho od druhého není – a musí dále prohlásiti, že určité stavy a jevy sociální existují mimo vědomí individuální (...). Domnívám se, že vztah psychického k sociálnímu je jiný, že tak obou oblastí schematicky odlučovati nelze. (...) Stavím se k celému durkheimismu na stanovisko kritického realismu, jenž si vztah psychického a sociálního subjektu a objektu formuluje v synthesi individualističtější pojeté.“ (Beneš 1926: 9)

Petrusek (1998: 163) označuje ve svém textu za „první soustavnou“ informaci o Durkheimovi v českém prostředí články Františka Fajfry „Noetický pesimismus Durkheimovy sociologické metody“ a Stanislava Velinského „Základ Durkheimova kolektivismu a psychologismu“, oba

publikované v časopisu *Česká mysl* v r. 1923. Tento názor je ovšem nutné korigovat poukazem na to, že už před první světovou válkou se objevila drobná monografická práce, která byla v podstatě celá založena na koncepci kolektivního vědomí Émila Durkheima a jeho školy. Jedná se o knihu *Sociální filosofie* od Antonína Uhlíře (1913).¹ Uhlíř, který studoval ve Francii a patřil mezi Durkheimovy studenty, lze v kontextu české sociologie zcela po právu označit za jediného „pravověrného“ Durkheimova žáka (Král 1937: 197; Bláha 1997: 94), avšak někteří z těch, kdo se zabývají dějinami české sociologie, mají tendenci nalézat a odhalovat durkheimovské přístupy, motivy a inspirace až teprve v jeho pozdějším díle nazvaném *Sociologická idea* (Uhlíř 1932). Asi nejpřísnější kritice podrobil Uhlíře Josef Král, který mu vytкнуł, že některé kapitoly jeho díla z r. 1932 nejsou ničím jiným než dogmatickou parafrází a reprodukcí názorů Durkheima a jeho školy (Král 1937: 197).

Třetím českým sociologem, který měl před první světovou válkou možnost navštěvovat Durkheimovy přednášky ve Francii, byl Inocenc Arnošt Bláha. Zdeněk R. Nešpor ovlivněn Dušanem Janákem nalézá durkheimovskou inspiraci již v rané Bláhově monografii *Město* s podtitulem *Sociologická studie* (1914); spatřuje ji především v pojetí městského sociálního provozu jako projevu organické solidarity (Nešpor 2011: 110). Všeobecně je ale připomínán Durkheimův vliv zejména na Bláhovu *Filosofii mravnosti* (1922), která je dávana do kontextu s Durkheimovým zájmem o problematiku morálky. Sám Bláha se nicméně stavěl k Durkheimově sociologii rezervovaně, z pozic Masarykova kritického realismu. Důvod svého kritického odstupu objasňoval tím, že „Durkheim jednostranně zdůrazňuje směr tlaku od celku na jedince“, zatímco Bláha preferoval perspektivu, ve které má sociální determinismus komplikovanější podobu a uplatňují se v něm nejen tlaky společnosti na jedince, nýbrž také opačně tlaky jedinců na společnost (Bláha 1997: 87). Dušan Janák (2009) charakterizuje tento Bláhův postoj jako snahu prosadit jakousi třetí cestu mezi Durkheimovým objektivismem a Tardovým² subjektivismem. Dodejme, že Bláhův mladší kolega na Masarykově univerzitě v Brně Josef Ludvík Fischer odmítal – i přes svůj příklon ke strukturalismu a funkcionalismu – Durkheimovu terorii z obdobného důvodu, a sice pro přílišný objektivismus, který nebere dostatečně na zřetel význam lidských jedinců.

Ke klíčovým osobnostem české sociologie mezi dvěma světovými válkami patřili Břetislav Foustka a Emanuel Chalupný. Oba rozvíjeli

1 Jejímu vydání předcházela Uhlířův text z roku 2012 věnovaný problematice „sociologické teorie poznání“, publikovaný v *České myslí*.

2 Překlad Tardovy práce *Žákony sociální* vyšel v českém překladu už v r. 1901.

Masarykovo pojetí sociologie a pro oba stála Masarykova autorita výše než autorita Durkheimova. Také Chalupný – spolu s dalšími českými sociology – sdílel názor, že Durkheimovy sociologické názory je nutné vyvažovat názory Tardovými. Je proto možná určitým paradoxem, že jedno z nejobsažnějších a nejpřehlednějších pojednání o Durkheimovi a jeho škole v české odborné literatuře první poloviny 20. století pochází právě od Chalupného, který svůj text zveřejnil ovšem až po druhé světové válce v rámci publikace *Sociologie: Vývoj sociologie v 19. století (1835–1904)* (Chalupný 1948: 331–342).

Ve stínu těchto velkých jmen zůstala práce Karla Gally, který věnoval Durkheimovi několikastránkové pojednání ve svém habilitačním spisu *Pokrok jako idea a společenská skutečnost* (Galla 1930: 158–156), v němž se ale takřka výlučně zabýval Durkheimovým spisem o *Dělbě společenské práce* a s ním spojenými tématy solidarity, kolektivního vědomí a pokroku. K dalším durkheimovským tématům, která byla v české sociologii reflektována (viz Král 1937; Bláha 1997; Nešpor 2011) patří: a) problematika sebevraždy – komparací Masaryka a Durkheima se zabýval Břetislav Foustka (1904) a Josef Král (1927); b) téma morálky – které bylo zpracováno Otakarem Machotkou v díle *Mravní problém ve světle sociologie* (1927) a c) náboženská otázka – k níž s odkazem na Durkheima přispěli např. Ladislav Kunte (1920) či Josef Tvrđý (1921).

Vedle domácí sekundární literatury mělo pochopitelně zásadní význam vydání Durkheimovy práce *Pravidla sociologické metody* v českém překladu brněnského psychologa Ferdinanda Kratiny (Durkheim 1926). Kniha vyšla v rámci *Sociologické knihovny*, vydávané Masarykovou sociologickou společností, a právě její reflexe spojená s diskusemi o Durkheimem vymezeném předmětu a jím proponované metodě sociologie tvořily podstatnou část obrazu, který si o tomto sociologovi tehdejší česká odborná veřejnost vytvářela. Druhým významným překladovým titulem byly *Sociologické nauky přítomnosti* od Pitirima Sorokina. Sorokinova práce obsahovala kapitolu o Durkheimovi a jeho škole (Sorokin 1936: 364–382), v níž její autor přiblížil základní Durkheimova knižní díla a zároveň i širší kontext, do kterého Durkheim svými pracemi vstupoval.

V prvních letech po druhé světové válce se objevily už jen dva podstatné tituly. Vedle již zmíněné Chalupného knihy o dějinách sociologie (Chalupný 1948) to byla drobná publikace českého překladu Durkheimovy studie *Sociologie a sociální vědy* (Durkheim 1948).³ Text přeložil

3 Text se stal po řadě let součástí publikace *Sociologie a filosofie: Sociologie a sociální vědy* (Durkheim 1998).

mladý Zdeněk Strmiska a byl vydán v rámci *Malé sociologické knihovny* Masarykovy sociologické společnosti. Nástup komunistického režimu v roce 1948 vedl jak známo k tomu, že sociologie v tehdejší Československu přestala na řadu let existovat, a v důsledku toho vymizelo ze společenskovědních publikací i Durkheimovo jméno.

Situace se začala měnit v průběhu šedesátých let spolu s návratem sociologie na akademická pracoviště. Informace týkající se Émila Durkheimy se začaly objevovat v dobových publikacích, mezi které patřila i vysokoškolská skripta a publikace vydávané vzdělávacími a badatelskými institucemi často tak zvaně „pro vnitřní potřebu“. Pokud jde o oficiálně vydávané knižní tituly, jedním z prvních byla ještě na konci padesátých let publikace Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého *Současná empirická sociologie*, v níž se objevuje stručná informace o Durkheimově sociologické metodě (Klofáč, Tlustý 1959: 18–20). Oba autoři pak o Durkheimovi psali i v prvním a druhém svazku své *Soudobé sociologie*, kde už je mu věnována pozornost v mnoha různých kontextech (Klofáč, Tlustý 1965, 1967). Na Durkheimovo jméno je v té době možné narazit v řadě publikací přehledového a učebnicového charakteru, zejména těch, které byly překládány z polštiny. K nim patří například *Sociologie* Zygmunta Bauman (1966) anebo přehled dějin sociologie od Jana Szczepańskiego, který byl pod názvem *Sociológia: Vývin problematiky a metod* publikován v Bratislavě (Szczepański 1967: 367–391). V té době už je ale Durkheim vnímán nikoli jako autor, jehož názory mají aktuální význam a vliv, nýbrž jako postava, která patří do dějin oboru. Pozornost tehdejších sociologů s teoretickými zájmy přitahovali především představitelé strukturního funkcionalismu – Parsons a Merton – a určité povědomí o Durkheimovi se šířilo mimo jiné i z toho důvodu, že právě tyto dva američtí sociologové rozvinuli určitým způsobem inspirace, jež dílo tohoto francouzského sociologa nabízelo. Jestliže bychom ale v české sociologii po první světové válce – kromě Antonína Uhlíře – marně hledali nějakého vyhraněného durkheimovce, pak dvojnásob to platí pro situaci v šedesátých letech a později. To, že se čas od času objevovali na české sociologické scéně badatelé, kteří se Durkheimem zabývali anebo plédovali za nové čtení jeho díla, vůbec neznamená, že by tu docházelo k nějakému výraznějšímu ztotožnění s durkheimovskou perspektivou.

Období normalizace začínající v r. 1969 pochopitelně distanci mezi Durkheimovou pozicí a tehdejší českou sociologií ještě dále prohloubilo. Jméno Durkheimy se v sociologických textech zejména učebnicového a přehledového charakteru objevovalo i v tomto období, ale vždy zařazené pod označení „buržoazní sociologie“ a spojené s větší či menší

dávkou ideologicky prosazované a vyžadované kritiky či alespoň kritického odstupu. V té době se jednalo velmi často o překlady z ruské, resp. sovětské literatury anebo o texty, které na základě sovětských pramenů vznikaly. Sociologickou teorií se v té době zabýval jen málokdo, natož aby se studovaly teorie francouzské provenience (jednu z několika vzácných výjimek představoval na konci osmdesátých let Jan Keller). Z produkce, která se objevila během normalizačního období, zaslouží pozornost jeden titul, a sice kniha Jana Sedláčka *Východiska Durkheimovy sociologie: Analýza a kritika*, která je založena na solidním a pečlivém studiu díla francouzského sociologa i dostupné sekundární literatury (Sedláček 1982).

„Návrat Durkheima do Čech“ po roce 1989, o kterém hovoří v již zmíněném textu z r. 1998 Miloslav Petrusek, proběhnul vcelku neokázale, spíše nenápadně. Tak, jak se postupně rozšiřoval počet překladových titulů na knižních pultech a počet zahraničních publikací v odborných knihovnách, došlo vcelku logicky i na tohoto francouzského klasika. To, co nám dnes může v oblasti publikačního vývoje po roce 1989 připadat jako vcelku přirozený a očekávatelný trend, bylo z hlediska těch, kteří v těchto letech připravovali příslušná knižní díla do tisku, obvykle spojeno s nemalým úsilím, značným osobním nasazením a někdy i ochotou podnikatelsky riskovat. Vedle *Sociologie a filosofie* z r. 1998 se v českém překladu už v polovině devadesátých let objevila studie „Dualismus lidské přirozenosti a její společenské podmínky“ zveřejněná v *Cahiers du CEFRES* (Durkheim 1995). Pražská OIKOYMENH vydala na začátku nového tisíciletí *Elementární formy náboženského života* (Durkheim 2002) a brněnské CDK o něco později *Společenskou dělbu práce* (Durkheim 2004). V současné době je Sociologickým nakladatelstvím (SLON) anoncováno nové vydání *Pravidel sociologické metody*, ke kterému ale zatím nedošlo.

Co se týče sekundární literatury, pozornost zaslouží *Dějiny klasické sociologie* od Jana Kellera (2004: 195–235) s velmi podrobným, čtyřicetistránkovým výkladem všech podstatných aspektů Durkheimova díla, dále z francouzštiny přeložené *Dějiny sociologie* od Charlese-Henryho Cuina a Françoise Gresleho (2004) s pojednáním o úloze Durkheima v institucionalizaci francouzské sociologie, a konečně také *Dějiny sociologie* sestavené pod vedením Miloslava Petruska (2011), v nichž kapitolu o Durkheimovi napsal Jan Maršálek. Slovenští autoři Zuzana Kusá a Miroslav Tížik připomenuli 150. výročí Durkheimova narození uspořádáním (slovensko-české) konference konané v Bratislavě (2008) a poté i kolektivní publikací s titulem *Elementárne formy sociologického*

myslenia: súčasné reflexie Durkheimovho diela (Kusá, Tížik 2009). Jiří Šubrt (2000) se zabýval Durkheimem ve vztahu k teoretickým problémům času a temporalizované sociologie, později i z hlediska úvah o vztahu mezi sociologickým individualismem a holismem (Šubrt 2015). Oblastí odborné literatury, kde je dnes Durkheim připomínán patrně nejčastěji, je sociologie náboženství (viz např. Lužný, Nešpor 2007); zde se bez takřka již povinného odkazu na francouzského sociologa obejde jen málokteré pojednání. Připomenout je nakonec nutné také monografii Martina Strouhala *Émile Durkheim – sociolog a pedagog*, vydanou Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy, jež se snaží představit Durkheima nejen jako sociologa, nýbrž v širším kontextu jeho odborného působení, a to zejména s ohledem na jeho přínos pro pedagogiku (Strouhal 2010).

Pokud bychom dnes měli hodnotit, jaké výsledky onen zmiňovaný „Durkheimův návrat do Čech“ přinesl, mohli bychom začít konstatováním, že se tento francouzský sociolog vrátil jako autor na knihkupecké pulty a spolu s tím se dostal i do odborných knihoven. Jeho myšlenky se staly předmětem základních i specializovaných vysokoškolských kurzů (bez výkladu pojmu „anomie“ se dnes např. neobejde snad jediný úvod do sociologie), seminárních a kvalifikačních prací. Durkheima v soudobém systému výuky zkrátka nelze minout. Na druhou stranu je ale tento autor pro dnešní generaci sociologů postavou minulosti, někým, kdo už neodvratně patří do dějin „klasické“ sociologie, osobností, jejíž myšlenky je sice dobré znát, ale jen málokdo se s nimi dokáže ztotožnit v celé jejich podstatě a šíři. Za poslední léta u nás žádný pravověrný durkheimovec nevyrostl a těžko věřit, že by se ještě někdo takový mohl objevit. Přesto k nám Durkheimovy myšlenky a ideje stále dosti intenzivně promlouvají. Děje se tak především proto, že tento myslitel ovlivnil a inspiroval desítky či spíše stovky svých následovníků a pokračovatelů. Jednou z významných oblastí, která nese zásadní pečeť Durkheimova vlivu, je francouzský strukturalismus, tak jak se projevoval a rozvíjel nejen v sociologii, ale především ve strukturální antropologii (Claude Lévi-Strauss) a do určité míry i v historických vědách (Fernand Braudel), poststrukturalismu a později postmodernismu (Michel Maffesoli). Vliv durkheimovského myšlení najdeme mimo Francii ve funkcionalismu, strukturním funkcionalismu, neofuncionalismu a systémové teorii (Robert K. Merton, Talcott Parsons, Jeffrey C. Alexander, Niklas Luhmann). Určité podněty lze ale vystopovat i v konstruktivismu (viz Peter Berger – Thomas Luckmann) či v interakcionismu (inspirací pro Ervinga Goffmana a Randalla Collinse se stal např. Durkheimův koncept rituálu). O Durkheimově vlivu na sociologii náboženství a religionistiku

již padla zmínka; zrovna tak lze ale vysledovat durkheimovskou tradici i v konceptu kolektivní paměti, který zavedl Durkheimův žák Maurice Halbwachs. A konečně, pomyslnou štafetu Durkheimovského myšlení předává dnešní generaci sociologů také Pierre Bourdieu, jehož pojetí strukturalistického konstruktivismu lze chápat jako transformovanou a sofistikovanou verzi Durkheimova kolektivismu. V zásadě lze konstatovat, že Durkheimův způsob myšlení nás mnoha svými aspekty ovlivňuje i dnes, i když si to možná mnohdy ani neuvědomujeme. Letošní výročí tohoto francouzského sociologa je příležitostí k tomu se nad touto ne vždy plně reflektovanou kontinuitou, která se v rámci sociologického myšlení projevuje, zamyslet.

Hynek Jeřábek: Slavné sociologické výzkumy (1899–1949)

[Recenze. Jiří Šubrt. 2015. „Hynek Jeřábek: Slavné sociologické výzkumy (1899–1949).“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, sv. 51, č. 4, s. 714–718.]

[Hynek Jeřábek. 2014. *Slavné sociologické výzkumy (1899–1949)*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).]

Sociologické nakladatelství (SLON) obohatilo na sklonku uplynulého roku nabídku odborných publikací o titul, který systematickým a přehledným způsobem mapuje historii empirického sociologického výzkumu. I když si kniha Hynka Jeřábka *Slavné sociologické výzkumy* staví – podle svého podtitulu (1899–1949) – za cíl sledovat především badatelské aktivity první poloviny 20. století, ve své úvodní části se stručným způsobem dotýká i předchozího vývoje, jehož počátky sahají až do 17. století.

Je vhodné připomenout, že český čtenář neměl doposud příležitost seznámit se s uvedenou tematikou v takové šíři a rozsahu, jaké nabízí právě toto nové Jeřábekovo dílo. První obsáhlejší informaci z oblasti empirických sociologických výzkumů přinesla kniha Jaroslava Klofáče a Vojtěcha Tlustého *Současná empirická sociologie* (Praha: Orbis 1959); ta byla informačně poměrně bohatá, ale zároveň poznamenaná ideologií své doby. Slovenský překlad knihy Jana Szczepaňského *Sociológia: Vývin problematiky a metód* (Bratislava: Vydavateľstvo politickej literatúry 1967) dával nahlédnout pouze do počátků sociologického výzkumu spojených s reformním hnutím (Frédéric Le Play, Charles Booth). Francouzská učebnice *Dějiny sociologie* Charlese-Henryho Cuina a Françoise Gresleho (v českém překladu Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) 2004) se pokouší začlenit významné etapy v rozvoji empirického výzkumu do celkového obrazu dějin oboru, avšak pouze prostřednictvím okrajových

zmínek. A tak do této doby jedinými publikacemi, které se u nás věnovaly dané tematice výlučným způsobem, byla skripta *Klasické sociologické výzkumy*, jež ze studentských příspěvků redakčně zpracovali a sestavili Hynek Jeřábek a Jiří Remr (Praha: FSV UK 1993), a Jeřábekova kniha *Paul Lazarsfeld a počátky komunikačního výzkumu* (Praha: Karolinum 1997). Již z tohoto krátkého přehledu je zřejmé, že publikace toho typu a obsahového zaměření, jaký představuje nová Jeřábekova práce, v našem akademickém prostředí chyběla, a její vydání je proto možné přivítat jako významný autorský i vydavatelský počín.

Z obsahového hlediska je Jeřábekovo dílo kromě Úvodu a Závěru rozčleněna do 13 kapitol. V Úvodu autor konstatuje, že jeho knihu je nutno nahlížet jako autorský pohled na historii empirických sociologických výzkumů. V tomto vývoji se empirické přístupy postupně proměňovaly a stávaly se stále důležitější součástí akademické sociologie. Ta díky tomu ztrácela charakter „spekulativního, filosofujícího nebo moralizujícího oboru“ a přeměňovala se na teoreticko-empirickou disciplínu, založenou na postupující kumulaci dosaženého poznání. Autor uvádí, že chce ve své práci představit výzkumy dvojího typu, „jednak klasické, všeobecně uznávané sociologické výzkumy, jednak mimořádné, dosud však neprávem opomíjené výzkumné projekty“ (s. 16–17), zároveň připouští, že jeho výběr prezentované látky může být do jisté míry subjektivní a nezahrnuje vše, o čem by bylo možné hovořit.

V první kapitole autor načrtává v obecných rysech průběh postupného prosazování empirického sociologického výzkumu. Hovoří o třech fázích, v nichž probíhala jeho institucionalizace. Tu první představovala proměna stylu vědecké práce, k níž došlo zásluhou chicagské školy (od konce 19. století do začátku třicátých let 20. století). Druhá fáze se pojí s nástupem využívání hromadných statistických dat o sociálních jednotkách (dvacátá a třicátá léta); v ní se prosazují výběrová šetření spojená s použitím dotazníku jako hlavního výzkumného nástroje a také týmová práce, která se stává důležitou jak při sběru, tak i při zpracování hromadných dat, jež má převážně deskriptivní povahu. Třetí etapa je charakterizována obratem k variantě *survey analysis*, pro kterou se klíčovým problémem stává testování hypotéz o kauzálních vztazích mezi zkoumanými proměnnými, a v jejím rámci je pak vyvinut „model elaborace“ (čtyřicátá léta).

Druhá kapitola, věnovaná prvopočátkům sociálního výzkumu, jde hlouběji do minulosti než předchozí kapitola, a sice až do 17. století. Jako první práce tohoto typu je uvedena zpráva o ekonomické a sociální struktuře Irska, kterou zpracoval ekonom William Petty (1672). K dalším

průkopníkům v této oblasti je řazen francouzský ministr financí Jean-Baptiste Colbert, německý populační statistik Peter Süssmilch, belgický statistik Adolphe Quételet, jeho italský kolega Alfredo Niceforo, francouzský badatel Frédéric Le Play (zabývající se srovnávacím výzkumem evropských dělnických rodin, 1855), sociální reformátor Charles Booth (autor 17svazkového díla o životě a práci lidu Londýna, 1889–1903), německý statistik Gottlieb Schnapper-Arndt (zkoumající socioekonomickou situaci v podhůří Hoher Taunuss, 1883) a Weberův spolupracovník Adolf Levenstein (orientovaný na problematiku průmyslového dělnictva).

Třetí kapitola hovoří o počátcích empirických sociologických výzkumů v USA od osmdesátých let 19. století do prvních desetiletí 20. století. Významnou roli v té době sehrávalo hnutí *Social Survey*, reprezentované reformistickými aktivisty, kteří vycházeli z tradic amerického charitativního hnutí a z pragmatismu. V dalším vývoji se však rozhodujícím hybatelem staly americké univerzity, které v poslední čtvrtině 19. století procházely revoluční proměnou. Byla to v prvé řadě Chicagská univerzita, na níž se v prvních desetiletích 20. století prosadil empirický výzkum jako zásadní a integrální součást sociologického bádání.

Po výchozích třech kapitolách Jeřábkovy knihy, jež mají obecný, rámcový charakter, následuje deset kapitol, které jsou již detailně věnovány konkrétním významným a mimořádným výzkumům. Tím prvním je *The Philadelphia Negro*, který – slovy autora knihy – představuje „zapomenutý počátek empirické sociologie v USA“ (s. 95). Výzkum černošského badatele Williamam Edwarda Burghardta Du Bois (1899) zaměřený na problematiku afroamerické populace předčil svými parametry úroveň tehdejších výzkumů hnutí *Social Survey* a svým koncepčním přístupem anticipoval mnohé z toho, co se později prosadilo jako běžné v oblasti výzkumné práce.

O zásadní úloze chicagské školy hovoří pátá a šestá kapitola. Autor stručně přibližuje její historii, v níž si všímá linie orientované na výzkum městské problematiky (zcela stranou zůstává G. H. Mead a symbolický interakcionismus). Krátce je připomenuta zakladatelská postava Albiona W. Smalla (od r. 1892 stál v čele chicagské katedry sociologie a sociální antropologie) a také výzkum *Polský sedlák v Evropě a v Americe* W. I. Thomase a F. Znanieckého (1918–1920). Důraz je položen především na knihu *The City* (1925), programovou monografii chicagské školy, a její tvůrce: Roberta E. Parka (pojímal město jako specifický sociální celek), Ernesta W. Burgessa (vypracoval model městských zón) a Rodericka D. McKenzieho (razil koncept *human ecology*). Pozornost je věnována

rovněž nejznámějším dizertacím chicagských doktorandů, k nimž patří: Harwey Zorbaugh *The Golden Coast and the Slum* (1929), Louis Wirth *The Ghetto* (1928), Ernest R. Mowrer *Family Disorganization* (1927); Nels Anderson *The Hobo* (1923), Paul Cressey *The Taxi-Dance Hall* (1928), Clifford R. Shaw *The Jack Roller* (1927), Frederic Milton Thrasher *The Gang* (1927).

Sedmá a osmá kapitola zprostředkovávají dva různé příklady toho, co lze označit jako komunitní výzkum. V obou případech se jedná o slavné práce; první z nich se zabývá středně velkým městem v USA ve státě Indiana, druhý osudy nezaměstnaných obyvatel obce Marienthalu poblíž Vídně. Na antropologických přístupech založená americká studie manželů Staughtona a Helen Lyndových *Middletown* (1929) nabídla vlídný obraz života „středostavovské“ Ameriky; rakouská sociografická studie Marie Jahodové, Paula F. Lazarsfelda a Hanse Zeisela (1933), kombinující kvalitativní a kvantitativní přístupy, přinesla znepokojivou sondu do života lidí sužovaných dlouhodobou nezaměstnaností. Od uvedených výzkumů se svým zaměřením výrazně odlišuje pozdější práce Williama F. Whytea *Street Corner Society* (1943), o které referuje kapitola deset. Whyteova studie není typickým komunitním výzkumem a není ani obvyklou případovou studií. Jejím autorovi nešlo o zachycení komunitního života v jeho celistvosti, nýbrž o nalezení vzorců a zachycení pravidelností, které bylo možné odhalit v životě sledovaného velkoměstského gangu a dalších příbuzných uskupení.

Jednou z oblastí, která v této době zaznamenala výrazný rozmach a podněcovala další rozvoj v oblasti výzkumné metodologie, byla masová komunikace, zejména rozšíření rozhlasového vysílání. Ne náhodou se proto devátá kapitola věnuje výzkumům orientovaným na tuto problematiku. Nejprve je připomenuta studie pro vídeňskou RAVAG (*Radioverkehrs-Aktiengesellschaft*, v knize je uvedena zkratka RAWAG) z r. 1931, kterou P. F. Lazarsfeld zpracoval ve svém rakouském *Výzkumném středisku pro hospodářskou psychologii*, poté se hovoří o *Princetonském projektu pro výzkum rozhlasu*, který Lazarsfeld řídil po svém odchodu do USA. Specifická pozornost je věnována dvěma samostatným badatelským akcím. Tou první je výzkum poslechu vážné hudby, k jehož provedení spojili své síly výzkumník Edward A. Suchman a čelný představitel kritické teorie Theodor W. Adorno. Druhou je známá studie paniky způsobené rozhlasovou dramatizací Wellsovy *Invaze z Marsu* (1938), na které spolupracovali Hadley Cantril, Herta Herzogová a Hazel Gaudetová.

K problematice komunikačních výzkumů se pak vrací ještě dvanáctá kapitola knihy, která je věnována přínosu, jímž tuto oblast obohatil ve čtyřicátých letech Robert K. Merton. Z Mertonových aktivit a inovací

je vyzvednuta metoda *focused interview* – zaměřovaného skupinového rozhovoru –, výzkum přesvědčování v masovém měřítku (*mass persuasion*) a analýza dvou typů „ovlivňovatelů“ veřejného mínění – kosmopolitního a lokálního (*cosmopolitan influentials* a *local influentials*).

Problém masového ovlivňování úzce souvisí ještě s jedním problémem, který výrazně podnítil rozvoj v oblasti sociologické metodologie, a tím je volební chování a utváření volebních preferencí. V posuzované knize je toto téma pojednáno v jedenácté kapitole věnované výzkumu *The People's Choice* Paula F. Lazarsfelda, Bernarda Berelsona a Hazel Gaudetové (1944). V tomto případě byla v průběhu prezidentské volební kampaně poprvé použita metoda panelového šetření a byla také odhalena úloha, kterou při formování mínění a postojů sehrávají názoroví vůdci (*opinion leaders*).

Poslední kapitola knihy je zaměřena na bezprecedentní sérii výzkumů, které probíhaly v americké armádě v letech 1941–1945. V jejím rámci se uskutečnilo přes 3000 samostatných šetření, která přinesla dohromady více než půl milionu vyplněných dotazníků. Po válce byla na základě poznatků a zkušeností získaných týmem badatelů pod vedením Samuela A. Stouffera sestavena několikasvazková kolektivní monografie známá pod označením *The American Soldier* (1949–1950). Mezi odborné přínosy této práce, o nichž referuje posuzovaná kniha, patří Stoufferova teorie relativní deprivace, Gutmanův skalogram a Lazarsfeldova analýza latentních struktur.

Závěr Jeřábkovy knihy patří krátkému zamyšlení nad vztahem sociologické teorie a empirického výzkumu. Autor uvádí, že tento vztah je nějakým způsobem přítomný v každém z výzkumů, o kterých jeho publikace pojednává. Konstatuje, že ideálem velké většiny z nich byl „teoreticky zakotvený empirický výzkum“ a že je tedy přirozené, že se tomuto cíli stále více přibližovaly (s. 353). Jeřábek toto konstatování doplňuje odkazem na společný text Mertona a Lazarsfelda z pátého svazku *Amerického vojáka* (*The American Soldier*, 1950), v němž se hovoří o programu společného budování teorie a empirického výzkumu, který pokračuje a bude pokračovat i nadále (s. 354). Klíč k úspěšné spolupráci teorie a empirického výzkumu spočívá podle Jeřábkova přesvědčení především v oblasti konceptualizace výzkumných úloh.

I když má Jeřábkova kniha úctyhodný rozsah 395 stran, je zřejmé, a autor tuto skutečnost na několika místech reflektuje, že nemůže postihnout dějiny empirického sociologického výzkumu v celé jejich šíři a složitosti, nýbrž musí k dané tematice přistupovat selektivním způsobem. Jeřábek sám (na s. 23) řadí k výzkumům, na které se v jeho práci

nedostalo, např. Warnerovo *Yankee City Series* (1941–1959), výzkumy Eltona Maya (1933), hawthornské experimenty F. J. Roethlisbergera a W. J. Dicksona (1939), Adornovu *The Authoritarian Personality* (1950) a mnohé další. Zdá se tedy, že recenzovaná kniha by mohla mít – a jistě by si ho i zasloužila – v budoucnu nějaké další pokračování, např. v podobě druhého dílu. Pokud by k tomu došlo, doporučoval bych jejímu autorovi, aby pozornost věnoval mj. i tomu, jakou roli sehrála v rozvoji kvantitativní metodologie moderní induktivní statistika (prosadila se na přelomu 19. a 20. století a v sociálních vědách se začala šířit teprve v třicátých letech 20. století), spojená s ideou, že k poznání celku (základního souboru) je možné dospět na základě prozkoumání jeho malé, ale reprezentativní části (statistického vzorku, resp. výběrového souboru), která zásadním způsobem přispěla k lavinovitému rozšíření kvantitativní metodologie.

Důležitost Jeřábkovy knihy spočívá po mém soudu především v tom, že zpochybňuje a problematizuje způsob, jakým jsou u nás tradičně dějiny sociologie chápány a vyučovány. Autor nám představuje jinou historii oboru, než tu, již jsme si jako studenti většinou osvojili. Nejsou to dějiny tvořené jmény klíčových teoretiků, nýbrž dějiny psané velkými osobnostmi empirického výzkumu, jež představují jakousi „druhou“, méně známou část celkového obrazu historického vývoje sociologie.

Proč jsou ale vůbec dějiny oboru důležité? Robert K. Merton kdysi konstatoval, že současní badatelé jsou schopni dosáhnout svého pronikavého vhledu do sledovaných výzkumných problémů především proto, že stojí na ramenou obrů. Těmi obry jsou myslitelé předchozích generací, kteří vytvořili základy toho, na čem soudobé sociální vědy spočívají. To, že dnes dokážeme vidět o něco více a o něco dál, než dokázali oni, je dáno tím, že nám tito „obři“ umožnili na tuto dnešní úroveň vystoupat. Jiný významný sociolog, Norbert Elias, pracuje s metaforou štafetového běhu. Pomocí této metafory přibližuje otázku našeho místa a našeho zapojení do dějů a procesů, které mají dlouhodobý vývojový charakter. Bylo by naivní se domnívat, že vše začalo teprve naším příchodem. Naopak, všechno, co děláme, je napojeno na činy našich předchůdců, od kterých jsme onen pomyslný štafetový kolík převzali, a na budoucí jednání těch, kterým tento štafetový kolík předáme. Kniha Hynka Jeřábka je po mém soudu důležitá právě proto, že nám umožňuje lépe pochopit logiku tohoto „běhu“, úkoly, které se snažíme plnit, a výzvy, na které se snažíme odpovídat.

„Vox populi“ nebo „opinion publique“? Veřejné mínění jako sociálně historický fenomén

[Jiří Šubrt. 1998. „Vox populi“ nebo „opinion publique“? Veřejné mínění jako sociálně historický fenomén.“ *Veřejná správa – S'98, Týdeník vlády České republiky*, č. 14, s. 28–30.]

Pojem *veřejné mínění* se objevuje v 18. století ve Francii a v Anglii v souvislosti se společenskými a politickými emancipačními tendencemi.

Někteří sociální badatelé soudí, že veřejné mínění je ryze novodobý fenomén (v sociologii formuloval tento názor Gabriel Tarde), jiní se naproti tomu snaží dokázat, že se v určitých podobách vyskytovalo i v historicky předcházejících typech společností; Wilhelm Bauer obrací pozornost již k antice. Bauer nalézá stopy tohoto fenoménu v řeckých pojmech *ossa*, *pheme*, *nomos*; Římané užívali pojmy *fama*, *fama popularis*, *rumores*. Středověk znal úsloví *vox populi vox dei* a pojem *consensus* (resp. *consensus omnium*); renesance výraz *publica voce*; Shakespearovy postavy hovoří o *opinion*.

K počátkům veřejného mínění

To, že má „hlas lidu“ významnou váhu, si uvědomovali vladaři i myslitelé již v období antiky, středověku a renesance.

V 17. století označil Sir William Temple mínění (*opinion*) za zdroj politické autority panovníka a John Locke, který formuloval výraz *Law of Opinion and Reputation*, považoval mínění za třetí zdroj práva vedle zákonů božích a společenských.

V 18. století David Hume konstatoval, že mínění lidu je základem veškeré vlády, a Jean-Jacques Rousseau (který podobně jako Locke pokládal veřejné mínění za jeden ze zákonů) hovořil o zákonodárcově povinnosti